

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES

Амантур уулу Ч.

**«МАЖМУ АТ-ТАВОРИХТИН» ЖАЗЫЛЫШЫНА ТААСИР
БЕРГЕН ӨБӨЛГӨЛӨР**

Амантур уулу Ч.

ПРЕДПОСЫЛКИ НАПИСАНИЯ «МАЖМУ АТ-ТАВОРИХ»

Amantur uulu Ch.

**PREREQUISITES FOR WRITING THE MANUSCRIPT
«MAJMU AT-TAVORIH»**

УДК: 94(575.2)

Макалада «Мажму ат-тавориx» чыгармасын жазууда авторго таасир эткен айрым жагдайларга көңүл бурулат. XV к. башталышы менен бийликке келген, шииттик идеологияны тутунган Исмаил Сефевинин саясаты Орто Азияны өз таасирине тартуу болгон. Дал ушул учурда «Мажму ат-тавориx» чөлкөмдөгү диний кырдаалдын таасири астында жазылгандыгы байкалат. Китептин аты «тарых» болгон менен, тарыхый окуяларды, санжыраны, уламыштарды, атактуу кишилердин баянын эпчилдик менен колдонуп, кайсы бир диний (шииттик багыттагы) чөйрөнүн идеологиясын карапайым эл ичине жайылтуу болгондугун баамдасак болот.

Негизги сөздөр: кыргыз, санжыра, уламыш, дин, имам, инсантаануу, кол жазма, тарыхый булак.

В статье рассматриваются взгляды на некоторые обстоятельства, которые при написании влияли автору. В начале XV в. с приходом к власти Исмаил Сефевин начал оказывать влияние на политику в Центральной Азии. Иранский правитель Исмаил Сефевин был заинтересован в продвижении шиитских учений. Наблюдается то, что «Мажму ат-тавориx» написан как раз в это время под влиянием религиозной ситуации в регионе. Несмотря на то, что название книги «История», автор вовсе не стремился писать историю. Автор рукописи, искусно используя легенды, генеалогии и другие народные мотивы, предпочел продвигать свою идеологию.

Ключевые слова: кыргыз, санжыра, легенда, религия, имам, исторические личности, рукопись, исторический источник.

The article looks at the views on some circumstances that influenced the author when writing. At the beginning of the XV century, with the advent of power, Ismail Safavi began to influence politics in Central Asia. The Iranian ruler Ismail Safavi was interested in promoting the Shiite teachings. It is observed that "Mazhmu at-tavorih" was written just at this time under the influence of the religious situation in the region. Despite the fact that the title of the book "History", the author did not at all strive to write a story. The author skillfully using legends, genealogy and other folk motives, preferred to promote his ideology.

Key words: kyrgyz, sanjyra, legend, religion, imam, historical persons, manuscript, historical source.

«Мажму ат-тавориx» агиографиялык (диний ишмерлерге арналган) маанидеги атайын максат менен баяндоо ыкмасында (нарративдик) жазылган эмгек. Жарым-жартылай тарыхый жана легендалык, фольклордук булактарды камтыйт. Чыгарма XV-XVI кылымдарда жашаган касандык (Өзбекстандын Наманган областында) шейхтерге арналып, алардын кадыр-баркын бекемдөө, атагын чыгарууга кызмат кылуусу керек болгон. Касандык шейхтердин теги шииттик имамдар болуп саналат. XVI к. башында Мавереннахрда амир Темирдин урпагы султан Бабурдун Иран бийлигин колго алган Исмаил Сефевин менен өтө ынак мамиле түзүшү бүтүндөй чөлкөмдүн кырдаалын андан ары оорлоштурган. Анткени Исмаил Сефевин шииттик идеологияны жан үрөп таркаткан башкаруучу болгон. Мунун соңу султан Бабурдун бийликтен кол жууп, Мавереннахрда Шейбанилер династиясынын орун алышы менен аякталат. Фергана өрөөнү эл жыш отурукташкан, байыртан маданияты өтө өнүккөн чөлкөм [2, 44-45-бб.]. Демек кайсы бир идеяларына ээрчитип, имерүү үчүн эли көп, шаар маданияты өнүккөн аймакта аларга ылайык ыкма тандаш зарыл. Мына ушундай чалкеш учурда жазылган «Мажму ат-тавориxтин» автору чындыгында тарыхты эмес, тарыхый окуяларды баяндоо, уламыш, санжыра, элдик чыгармаларды ийкем колдонуу аркылуу кандай болсо да өз шейхтеринин идеяларын жаюуну, аны карапайым көпчүлүккө жеткиликтүү жөнөкөй жазууну максат койгондугу баамдалат.

Шиизм – диний-саясий мүнөзгө ээ (Ши'а – арабча, «жактоочулар, жаат, топ») – Алинин жактоочулары). Алгач алар саясий максат менен таасир кылышса, аскердик-саясий жактан жеңилип, талкалануудан соң диний идеяга, исламдын өзгөчөлөнгөн окуусуна көбүрөөк багыт алышкан. Ошентип, өздөрүнүн исламда диний-укуктук окуусун, өз

алдынча агымды негиздешкен. Алар Мухаммед пайгамбардан кийинки мамлекеттик жана рухий жетекчи катары шайланган атактуу 4 халифтин Алиден башкасын мыйзамсыз катары эсептешип, башкача айтканда легитимдүүлүгүн таанышпастан, узурпаторлор, чагымчылар катарында алардын бийликке болгон укугун четке кагышкан. Халифтик Мухаммеддин түздөн-түз тукумдары болуп эсептелген Фатима менен Алиден тарагандарга, тагыраак айтканда «саиддерге» өтүш керек деген көз карашта болушкан. Шиизмди тутуучулар Алини, анын 2 уулу Хасан менен Хусейнди жана Хусейндин тукумун өздөрүнүн имамдары, жолбашчылары деп эсептешет [4, 298-б.]. Имамдык атадан балага өтөт деп эсептешип, алардын 12 имамды ыйык тутушу ушундан келип чыккан. Шииттердин 12-имамы белгисиз жагдайда, кандайча каза болгону табышмак бойдон калган. Шииттер болсо аны Махди деп атап, акыр кыямат башталганда ал пайда болуп, аны ээрчигендерди азаптан куткарат дешип уламыш чыгарышкан жана ишенишкен.

Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти «Мажму ат-таворихти» Мавлона А"зам Саид Мир Жалил деген касандык шейхке атайын арнап жазып, анын ата-бабаларынын санжыра-баянын башка бир катар китептерден алып жазган. Автор баш сөзүндө айткандай айрым замандаштарынын өтүнүчү жана Саид Мир Жалилдин уруксагы менен китеп жазууга киришип, бир катар «тарых китептерден, атап айтканда: «Тарих-и жахан кушайдан» (Ааламды багындыруучунун тарыхы), «Касас-ул-Анбиядан» (Пайгамбарлар баяны), «Тарих-и Мугулиядан» (Могол тарыхы), «Тарих-и зубдатул башардан» (Адамдардын каймагы тууралуу тарых) алып, Имам Жафар Садыктан Мавлона А"зам Саид Мир Жалилге чейин баян кылып жаздым» [6, 14-15-бб.] деп жазат.

«Мажму ат-таворихтин» кол жазмасынын белгилүү болгон үч нускасында тең Мухаммед пайгамбар жөнүндө баяндан кийин орун алган 12 имам тууралуу баяндын алгачкы 5 имамдын баяны жазылган барактары жок [3,6,7]. «Мажму ат-таворихтин» автору Сайф ад-дин өзү тууралуу сөз кылган кол жазманын айрым жери, анын ичинде баш сөзү да кыязы кийинчерээк редакциялоого дуушар болгондой. Мында кол жазмадагы автордун кириш сөзүндөгү «...Имам Жафар Садыктан Мавлона А"зам Саид Мир Жалилге чейин баян кылып жаздым» [6, 15-б.] дегени китептин ичинде жазылгандарга төп келбейт. Сөзүбүз куру болбос үчүн төмөндөгү мисалга көңүл бурсак. «Мажму ат-таворихтин» баш жагына Сайф ад-диндин диний насаатчысы Мир Жалилдин генеологиясы берилген. Тактап айтканда Мухаммед пайгамбар, анын үй-бүлөсү жөнүндөгү баяндан соң бир нече барактар жок да, шииттердин 5-имамы Мухаммед Бакыр жөнүндө баяндын аяк жагы менен башталып, андан кийин гана 6-имам Жафар Садык тууралуу баян орун алат [6,17-б.]. Мына ушул жоголгон барактарда шииттер үчүн эң маанилүү, о.э. мезгилде «Мажму ат-таворих» арнал-

ган Саид Мир Жалил үчүн да чоң мааниге ээ боло турган Мухаммед пайгамбардын кызы Фатима, анын күйөөсү Али жана ал экөөнүн 2 уулу (Хасан, Хусейн), небереси жөнүндөгү баяндар болушу керек эле. Ушул барактар түп нускадан жоголгондон кийин гана көчүрмөчүлөр тарабынан «Мажму ат-таворихтин» башка нускалары көчүрүлгөн деп ишенимдүү айтса болот. Себеби, көчүрмөчүлөр (переписчики) кол жазманы окуп, анын барактары жоголгонун эске алышпастан, андагы баян Имам Жафар Садыктан башталып калгандыктан жаңы жазылган нускаларда автордун кириш сөзүнө: «...Имам Жафар Садыктан Мавлона А"зам Саид Мир Жалилге чейин баян кылып жаздым» дедиртип оңдоо киргизип коюшканы накта байкалат. Автор өзүнүн насаатчысы Мир Жалилдин пайгамбардын тукумунан экендигин тастыктаган эң маанилүү маалыматты, тагыраак айтканда Мухаммед пайгамбардын кызы Фатима, анын күйөөсү Али жана ал экөөнүн 2 уулу (Хасан, Хусейн), небереси туралуу маалыматты көз жаздымда калтырышы мүмкүн эмес эле. Муну бекемдеген факт, имамдар баяны баш сөздө айтылгандай Имам Жафар Садыктан эмес, аяк жагы сакталып калган Имам Мухаммед Бакыр (Жафар Садыктын атасы) жөнүндөгү баяндан башталып жатат.

«Мажму ат-таворихте» сүрөттөлгөн кырдаалды, сөз болгон окуяларды ойдон чыгарылып түзүлгөн көркөм чыгарма катары кабылдаса да болот. Ошол эле учурда айрым тарыхый окуялардын негизги маңызы кандайдыр деңгээлде өзгөрүүгө учуроо менен мезгили, кырдаалы, шарт-жагдайы таптакыр таанылгыстай мааниде колдонулган. Анткени автордун максаты китептин аталышына карабастан «таптаза» нукура тарыхты жазуу болгон эмес. Мурда сөз болгондой анын максаты өзүнүн насаатчысы Саид Мир Жалилди жана анын ата-бабаларын культташтыруу, автор өзү кириш сөзүндө айткандай «Сейиттердин акылдан тыш жасаган иштерин жана газаваттарын» калк арасына таанытып, даңктоо, популяризациялоо болгон. Бирок, чыгарманы тарых илими үчүн таптакыр мааниси жок дегенден алыспыз. Мусулман дүйнө-сүндө эчендеген чыгармачыл адамдар элдик чыгармаларды, тарыхый окуяларды ооздон-оозго өткөрүшкөн [4, 72-74-бб.]. Чыгармада кыйыр түрдө тарыхый-этнографиялык, фольклордук маалыматтар, тактап айтканда китеп жазылган мезгилдеги (XV к.) кыргыз элинин санжырасы, «Манас» эпосу жөнүндө мынчалык бир топ кылым илгери жазылган эч бир булактан кездешпей турган баалуу маалыматтар камтылган. Айрым тарыхый окуяга же инсанга байланыштуу маселелерде мына ушул маалыматтарды башка тарыхый булактарга салыштыруу менен кандайдыр жыйынтык чыгарып же бир бүтүмгө келүү артыкбаш болбос.

«Мажму ат-таворихте» окуяларга катышкан, аты эскерилген инсандарды 3 топко бөлүүгө болот:

1. Чыныгы тарыхый инсандар.
2. Жалпылаштырылып берилген инсандар.

3. Легендалык (эпикалык), уламыштан алынган инсандар.

Чыгармада тарыхый инсандар катышкан эпизоддор дагы чындыкка дал келбейт. Сайф ад-дин чыгармасында «Манас» эпосунун версиясын гана пайдаланбастан, анын ыкмасын, идеясын дагы толук бойдон кабыл алып, чыгармадагы баяндоону кыпчак, кыргыз элдеринин элдик чыгармачылыгынын үлгүсүндө ишке ашырган. Мисалга жоолашкан кас тарапты так «Манастагыдай» жалпы эле калмак, кытай, каапырлар деп атайт дагы, алардын бири-биринен ажырым кылып айырмалабайт. Тек гана негизги душман катары эсептелип, бардык мусулмандар ынтымакташып аларга каршы согушат. «Манаста» бардык окуялар, эпостун бүтүндөй сюжети Манаска байланыштырып борборлоштурулса, «Мажму ат-таворихтин» Сайф ад-дин жазган бөлүгүндө дагы шейхтерге, атап айтканда имам Жафар Садык, Ибрахим Султан Малик, Мир Жалилге окуялар ыксыз байланыштырылып, айрым эпизоддор ойго келгистей ойлонуп табылган. Мындай учурлар – Чыңгыз хан, Амир Темир, Токтомуш ж.б. өкүмдарлар саиддердин гана макулдугу, уруксаты менен иш жүргүзсө, Мир Жалилдин батасы менен кыргыз уруулары пайда боло калат. 3-4 кылым аралыгында жашаган инсандар бир мезгилде жашагандай сүрөттөлгөн. Атүгүл, аты кездешкен тарыхый инсандарды алсак, китептин мазмунуна караганда мурда өткөн инсан бир топ кийинки мезгилге, тескерисинче кийинчерээк жашаган инсан тарыхта андан мурда жашаган адамдардан улуудай, мурда жашап өткөндөй элес калтырган одоно бурмалоолор орун алган. Ангатөрө, Камар аддин, Амир Темир, Токтомуш хан ж.б. Мир Жалилге кол берип, мюрид (шакирт) болушат деп жазылат [6, 67,68,80-бб.]. Белгилүү болгондой Ангатөрө, Камар аддиндер тарыхта Моголистандагы саясий аренада XIVк. аягында белгилүү таасирге ээ болушуп, 1390-жж. ичинде өлүшкөн [1, 114-115-бб.]. Амир Темир болсо 1405-ж. өлгөн. Ал эми Саид Мир Жалилдин өмүр баяны жөнүндө так маалыматтар жок, бирок ал XV кылымдын баш ченинде төрөлүп, аяк ченинде каза болгон. Демек, жогоруда аталган инсандардын мезгилинде ал төрөлө да элек болсо керек, болсо да Амир Темир өлгөн мезгилде али кичине болушу гана мүмкүн.

Ошентсе да, «Мажму ат-таворихте» тарыхтын үлүшү камтылган тарыхый-этнографиялык, фольклордук маалыматтар кайдыгер калтырбайт. Автор кандай максат менен колдонбосун баары бир китепте чагылдырылган «Манас» эпосунун версиясы жана автор тааныш болгон ошол мезгилде (XV к.) айтылган кыргыз санжырасынын версиясы «Мажму ат-таворихтин» баалуулугун арттырат. Бул өңүттөн алганда чыгарманы уникалдуу булак деп айтса болот. Чындыгында «Манас» жөнүндө, азыркы кезде

айтылган санжыра менен дээрлик үндөшүп турган кыргыз санжырасы боюнча маалыматтар берилген бир топ кылым мурда жазылган чыгармалар кездешпейт. Ушул жагдайды эске алуу менен «Мажму ат-таворих» касандык шейхтерге арналып жазылса да, ошончолук эле деңгээлде кыргыздарга да арналган десе жөнү бар. Мына ушул айтылгандар «Мажму ат-таворихтин» Сайф ад-дин жазган бөлүгүнө гана бөлүгүнө гана тиешелүү, ал «Манастын» мазмуну жана кыргыз-кыпчак санжырасы менен абдан жакшы тааныш болуп, аны өз китебин жазууда пайдаланган. Ал эми анын уулу Нур Мухаммед жазган бөлүк суфизм шейхтеринин кадимки эле өмүр баяны мүнөзүндө жазылган да, өзү менен замандаш шейхтердин турмушу, өмүр таржымалдарын камтыйт. Бул жөнүндө А.Т.Тагирджанов түшүндүрмөлөрүн жазган [7, 4-11-бб.]. Байкалгандай М.Досболов менен О.Сооронов которуп, басмадан чыгарган «Мажму ат-таворихтин» Бишкектеги нускасында китептин Нур Мухаммед жазган бөлүгү дээрлик жокко эсе. «Мажму ат-таворихтин» толугураак котормосу болсо албетте, жакшы болмок. Тилекке каршы, Санкт-Петербургдагы 2 нуска толук которула элек. «Мажму ат-таворихти» илимий чөйрөгө тааныткан А.Т.Тагирджанов №MsO 963 ЛГУдагы нусканын бир топ бөлүгүнүн факсимилесин түшүндүрмөлөрү менен жарыяласа, В.А.Ромодин №бб67 нусканын кыргыз уруулары жөнүндө айрым маалыматтар камтылган фрагменттерин которуу менен чектелишкен.

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Жети-Суу тарыхынын очерки. // Бартольд В.В., Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1997.
2. Жумашова Г.С., Бадалова К.Э. Орто кылымдардагы Фергана өрөөнүндөгү шаарлардын саясий орду жана ролу. Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №6. Бишкек, 2015. - 42-45-бб.
3. Ислам: Энциклопедический словарь. - Москва, 1991.
4. Кармышаков Т.М. Мусулманчылык, суфизм жана акындардын чыгармалары. Республиканский научно-теоретический журнал «Известия вузов Кыргызстана», №2. - Бишкек, 2014. - 172-174-бб.
5. Мажму ат-Таварих //Материалы по истории киргизов и Киргизии / Отв.ред. В.А. Ромодин. / Вып.1. - Москва, 1973. - С. 200-216.
6. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед, Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) / Которуп, басмага даярдагандар: М.Досболов, О.Сооронов. - Бишкек, 1996.
7. Собрание историй. «Мажму ат-таварих» / Фотографическая репродукция отрывков рукописного текста, введение, указатели. / Подготовил к изданию А.Т.Тагирджанов. - Л.: Изд. Ленинградского университета, 1960.

Рецензент: к.и.н., доцент Капалбаев О.Э.